

ალექსანდრე ყაზბეგის ლექსიკონი

ალ. ყაზბეგის ლექსიკა მრავალმხრივ იწვევს ინტერესს და დიდი ხანია შესწავლის საგნად იქცა. მის მიერ ნახმარი სპეციფიკური ლექსიკური ერთეულებიდან ბევრ სიტყვას მწერალი თავად განმარტავს. ზოგიერთის განმარტება მთცემულია სხვადასხვა გამოცემის შენიშვნებში¹.

ალ. ყაზბეგის ლექსიკის თავისებურებანი ძირითადად წარმოდგენილია შ. ძიძიგურის მიერ შედგენილ ლექსიკონში. მკვლევარმა ყაზბეგის ლექსიკა შეუდარა მწერლის მშობლიური კილოს —

¹ არსებობს ალ. ყაზბეგის ლექსიკონი, შედგენილი შ. ძიძიგურის მიერ, რომელიც დართული აქვს ალ. ყაზბეგის თხზულებათა სრული კრებულის ხელთმფელს (1948—1950 წ.წ.). თავდაპირველად იგარანდებოდა, რომ გამოიცემოდა მწერლის თხზულებათა ოთხტომეული, მაგრამ მოგვიანებით V ტომიც დაემატა (ამ უკანასკნელს ლექსიკონი არ ღართვია).

I და II ტომებში მოთხრობები და რომანებია წარმოდგენილი, III, IV, V ტომებში კი ვხვდებით ლექსებს, პიესებს (ორიგინალურსა თუ გადმოცემულს), ლაქმთაყრებულ მოთხრობებს, წერილებს სხვადასხვა საკითხზე, ავტობიოგრაფიულ ცნობებს.

შემდგომში ამ ხელთმფელის საფუძველზე რამდენჯერმე (1955, 1962, 1968 წლებში) გამოიცა ალ. ყაზბეგის თხზულებათა ორტომეული (მოთხრობები და რომანები), რომელთაც აგრეთვე ერთვის შ. ძიძიგურის მიერ შედგენილი ლექსიკონი, რამდენადმე შესწორებული და შევსებული სახით.

1976 წელს „საყმაწვილო ლიტერატურის ბიბლიოთეკის“ სერიით გამოიცა ალ. ყაზბეგის მოთხრობების კრებული, რომელსაც წინასიტყვაობა, შენიშვნები და ლექსიკონი ღართო ლ. მინაშვილმა. მისივე რედაქციით, შენიშვნებითა და ლექსიკონით ორჯერ (1984 წ., 1991 წ.) გამოიცა აგრეთვე ალ. ყაზბეგის „ელგუჯა“ და „ხვეწაბერი გოჩა“ ერთ წიგნად.

როგორც ლ. მინაშვილი აღნიშნავს, ლექსიკონის შედგენისას მას ძირითადად უხელმძღვანელია ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონითა და შ. ძიძიგურის მიერ შედგენილი ლექსიკონით. ლ. მინაშვილის ლექსიკონი ხელნაწერში წაუყიითხავს და შემდგენლისათვის შენიშვნები მიუწოდებია ალ. ჭინჭარაულს.

მოხურის ლექსიკას, რის შედეგადაც დადასტურდა, რომ ალ. ყაზბეგი შესანიშნავად იყენებს თავისი კუთხის მეტყველებას.

ცხადია, ამ ლექსიკონს დიდი მნიშვნელობა აქვს ალ. ყაზბეგის ლექსიკის შესწავლისათვის, მაგრამ აღსანიშნავია ისიც, რომ ეს ლექსიკონი ხუთი ათეული წლის წინ არის შედგენილი. მას შემდეგ დასრულდა „ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის“ გამოცემა, შედგა და გამოიცა მთელი რიგი დიალექტური ლექსიკონები (მათ შორის თ. ქავთარაძის „მასალები მოხური კილოს ლექსიკონისათვის“ და ივ. ქავთარაძის „მოხური ლექსიკონი“)², რის შედეგადაც ალ. ყაზბეგის ლექსიკის მიმართება სალიტერატურო ენასა და დიალექტებთან უფრო მკაფიოდ გამოიკვეთა.

შ. ძიძიგურის მიერ შედგენილ ალ. ყაზბეგის ლექსიკონში სალექსიკონო ერთეულად გამოტანილი ზოგი სიტყვა არ არის განმარტებული. ქვემოთ წარმოვადგენთ ამ სიტყვათა მნიშვნელობებს.

დაჩუფრა:

...როგორ ხარ იმდენ ლაზი ქალების დაჩუფრისა და კაცების დამორჩილების შემდეგ? (IV, 445)³.

ამ სიტყვის მნიშვნელობა მოცემულია ქეგლ-ში: დაჩუფრა (დაჩუფრისა) კუთხ. (მოხევ.) — დაჩაგვრა.

დახიჩავება:

ეგრე როგორ შეიძლება, თქვენი კირიმეთ?... შეილს დამიხიჩაკებთ, სხვა რომ არა იყოს რა...? (III, 521).

ამ სიტყვას შესაძლებელია დაუკავშირდეს ქართლურში და კახურში დადასტურებული დახიჩავებული, რაც დასახიჩრებულს, დაშავებულს ნიშნავს⁴. თვით სიტყვა სა-ხიჩ-არ-იც, ჩანს, იმავე ძირს შეიცავს.

² ცხინვალის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. XI, ცხინვალი, 1967 წ., გვ. 375—451; ივ. ქავთარაძე, „ქართული ენის მოხური დიალექტი“, თბ., 1985 წ.

³ მავალითები მოგვყავს ხუთთომეულის მიხედვით: რომელი ციფრით აღინიშნება ტომი, არაბულით — გვერდი.

⁴ არ. მარტიროსოვი და გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, გვ. 178, თბ., 1956; თ. ბეროზაშვილი, მ. მესხიშვილი, ლ. ნოზაძე, ქართული დიალექტის ლექსიკონი; მ. ქაბაშვილის რედაქციით, თბ., 1981. „დახიჩავებული“ ყაზბეგის ტექსტში, შესაძლოა, კორექტურული შეცდომაა. უნდა იყოს „დახიჩავებული“.

მ მ წ ე წ ი ნ ა :

...წადიდეთ, არავინ შეგაშინოს!.. (თითებით უჩვენებს) ბავშვის ე მ წ ე წ ი ნ ა ზულს განა ბევრი შეუძლია, გენაცვალეთ! (IV, 323).

ეს სიტყვა სხვა ვარიანტებთან ერთად გვხვდება ქართულში:

ე მ ო წ ე წ ა, ე მ წ ე წ ა, ე მ წ ე წ ი ნ ა — ასე ბატარა, ასე პაწაწინა. ე მ წ ე წ ი ნ ა ამოვიდა კარაქი, ისიც არ ვარგოდან.

ყაზბეგის თხზულებათა IV ტომის ლექსიკონში გამოტანილია „კუნკულებიანი სახლი“ (გვ. 501), რაც აგრეთვე არ არის განმარტებული. ტექსტში კი ასეა: „ზალა იყო ვარაყიანი, ბრჭყვიალად მორთული და საკმაოდ გაჩაღებული. ადგილ-ადგილ იყო აყვანილი სვეტები და სათაურში თაღად შეკრული. ამის მიზეზით ეს დარბაზი მიუმსგავსებოდა რამდენადმე კუნკულიანს სახლად, რომელიც შემდგარიყო რამდენსამე შეერთებულის ოთახისაგან“ (IV, 197-198).

ამ შემთხვევისათვის სალექსიკონო ერთეულად „კუნკულიანი სახლი“ უნდა გვქონდეს (და არა „კუნკულებიანი“). ქველ-ის მიხედვით, კუნკული // კუნკულა-ს ერთ-ერთი მნიშვნელობაა „ბერების თავსაბურავი — მაღალი ქუდი უკან ჩამოშვებული საბურავით...“ ყაზბეგთან ეს სიტყვა გადატანილი მნიშვნელობით არის ნახმარად და ერთგვარ წოპიან, კუნკულიან სახლს აღნიშნავს, რასაც ზემოთ მოყვანილი კონტექსტიც კარგად გამოხატავს.

მ ო წ ა რ მ ო ვ ე :

— პართალია, ეგ არ ვარგა მოწარმოვე ხასიათისათვის, — უფხრა იმან, — მე მხოლოდ მინდოდა შეთქო, რომ კაცს რამდენიც მომეტებული გაჭირება უხდება ცხოვრების გზაზედ, იმდენად კაცი უფრო მაგრდება თავის ხასიათებში (IV, 117).

მოწარმოვე შესაძლებელია ნახმარი იყოს იმავე მნიშვნელობით, რაც მოხეუტში გვაქვს: მოწარმოვე — ოჯახის უფროსი, მმართველი, წარმმართველი (შდრ.: მაწალმართებელი).

ოჯახის მოწარმოვე და უფროსი მამაკაცი იყო.

პ უ პ ლ უ ს :

წავლენ, წამოვლენ, პუპლუს იმ ტვინგამოთხლებულ შენს ბატონთან კუნტიან, გენაცვალეთ, ველარ მოვიშორეთ კი თავითგან და... (III, 275).

⁵ ქართულში დიალექტის ლექსიკონი.

⁶ ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეუტი დიალექტი. გვ. 285. შდრ.: მაწალმართებელი — ძველი დიდი ოჯახის უფროსი, კეთილი გზით წარმმართველი, იქვე, გვ. 274.

ამ სიტყვის ფონეტიკური ვარიანტებია: პუპლუზ, პუპლუც. სახელდობრ, ქართლური დიალექტის ლექსიკონში იკითხება:

პუპლუც! — ერთიც ვნახოთ! შევხედოთ და!

ბლის ბოლოს ჩაველი და, პუპლუც, იქ არ დამხვდა!⁷

როგორც ვხედავთ, ასეთივე მნიშვნელობით დასტურდება პუპლუს ალ. ყაზბეგთან.

შ ა რ ა მ ა თ ი :

ბენაფიასების — ამოსუნთქვაც შარი — შარამათიო (III, 197);

თამასუქები?.. შარითა და შარამათით დატყუენილი! (III, 426).

სიტყვა შარამათი ივ. ქავთარაძის მიერ მოხუროში განიშარტება, როგორც შარიანი კაცი⁸. ქართლურში შარამათი ჩხუბს, დავიდარაბას, აყალმაყალს აღნიშნავს⁹, ამავე მნიშვნელობით უნდა იყოს ალ. ყაზბეგის თხზულებებშიც.

ზოგიერთი სიტყვის განმარტება დაზუსტებას მოითხოვს როგორც შ. ძიძიგურის მიერ შედგენილ ლექსიკონში, ასევე ცალკეულ გამოცემათა შენიშვნებში. ასეთია, მაგალითად, სიტყვა დალაღი, რომელიც ალ. ყაზბეგის IV ტომის ლექსიკონში შემდეგი სახით არის წარმოდგენილი: „დალაღი (83, 35) — გრძელი ნაწნავი. მრავლ. დალაღები (16, 34). აქედან დალაღებიანი — გრძელნაწნავებიანი“ (IV, 498).

ამ განმარტებაში დამოწმებული ადგილები ალ. ყაზბეგის ტექსტში ასე იკითხება:

— აღარ გაათავა სიმონმა, რომელმაც სრულიად გამოიკვალა აპოლონთან საქცოფლო და პირველის სიტყვიდგანვე აგრძნობინა, რომ ის დალაღი იყო. სადალაღოში ფულს იღებდა და, მამასადამე, რიგიან სამსახურს სთხოვდნენ (IV, 83).

ამ წუთშიც ქალმა თითქმის ველარ მოითმინა, ორივე ხელით ხშირი დალაღები უკუ იყარა... (IV, 16).

დალაღის ზემოაღნიშნული განმარტება მეორე ნიმუშისთვისაა მართებული, ხოლო პირველი მნიშვნელობა სხვაა — შუამავალი, მაჭანკალი, რომელიც ცალკე უნდა გამოიყოს.

მ ა ხ ა ც ი :

გათოშვილი არ იღვიძებდა, თითქმის სრულს განცხრომაში არისო და, როგორც ატყობა, მახაცის შალით ხეხას სრულიად გერა ჰგრძნობდა (II, 357).

⁷ ქართლური დიალექტის ლექსიკონი.

⁸ ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხურო დიალექტი, გვ. 356.

⁹ ქეგლაი: აგრეთვე ალ. ლლონტი, ქართულ კილოთქმათა სიტყვის კონს. თბ., 1984.

ეს სიტყვა განმარტების გარეშეა შეტანილი 1948 წლის გამოცემის ლექსიკონში, ხოლო 1955 წლის გამოცემაში განმარტება ასე: მასხაცის შალი — ერთნაირი შალია (II, 567).

ამ სიტყვის მნიშვნელობის დაზუსტება შესაძლებელია მოხეური კილოს მიხედვით. მასხაცი მოხეურში უხეშ, ძნელად დასამუშავებელ, მაგარ მატყლს ნიშნავს¹⁰.

ალ. ყაზბეგის თხზულებებში გვხვდება მასხაცი ტანისამოსი, რაც, ცხადია, უხეში მატყლისაგან დამზადებულ ტანისამოსს ნიშნავს:

ბიჭები მოვიდნენ მასთან ზღაზენითა და ჩვეულებისამებრ ზორცის მიხრეშ-მოხრეშით, მასხაცს ტანისამოსზედ (IV, 259).

„მოდისტკა“:

ეს სიტყვა ალ. ყაზბეგთან რამდენჯერმე გვხვდება, იგი წარმოდგენილია III და IV ტომზე დაბრუნებულ ლექსიკონებში და განმარტება როგორც „ქალის ტანსაცმლის მკერავი ქალი“ (III, 654; IV, 503). ტექსტებში კი ასეა:

წარმოიდგინეთ მხოლოდ: გუვერნანკას მაგიერათ რაღაც მოდისტკა გამოუგზავნით, რომელიც მარტო თავის თმების ვარცხნას მოუნდება... (III, 503).

ამავე პერსონაჟზე სხვა ადგილას ნათქვამია:

სულ ის გუვერნანკა გახლამსთ რავის დამწყობი. მოდისტ ქალი გახლამსთ და მაშა?... (III, 553).

სხვა მაგალითი:

წარმოიდგინეთ მხოლოდ, — უთხრა იმას: — პეტერბურლიდან რაღაცა მოდისტკა გამოუგზავნეს, რომელიც თავის თმების პომადას და ვარცხნას მოუნდება, მე ვთხოვე, რომ ხანში შესული პატრიკმული ქალი ეშოვათ ჩემი ანდრიუშასათვის (IV, 109); სხვადასხვა მოდისტკები სხვადასხვაგვარად დაჭრელებულ ტანისამოსებით დაქრებოდნენ სტოლებს შუა და დროს გასატარებლად მეგობრებს ეძებდნენ (IV, 42); ამ შენობის საერთო სახე, უზარმაზარი შუშის ფანჯრები, გაზით გაჩაღებული ოთახები და შიგ კეკლუცად ზორთულ-მოკაზმული „მოდისტკები“ ყველას თვალს მიიზიდავდა (IV, 216).

ცხადია, ამ მაგალითების მიხედვით „მოდისტკა“ ყაზბეგის თხზულებებში უნდა განიმარტოს, როგორც მოდური ტანსაც-

¹⁰ ო. ქაჩაია, მასალები მოხეური კილოს ლექსიკონისათვის, გვ. 413; ივ. ქავთარაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, გვ. 275.

მლის ჩამცმული, მოდის მიმდევარი — „მოდნიცა“ და არა მოდური ტანსაცმლის მკერავი ქალი.

ს ა ვ ა ნ ე :

ამ სიტყვასთან ალ. ყაზბეგის II ტომის ლექსიკონში დამოწმებულია ორი კონტექსტი:

მერე ცხოვრებას რითი აპირებ? — მკობხა იმან და დამაცქერდა: — ეს ღმერთი, რომ შენი სამშობლო არავითარს საგანეს არ მოგცემს? (II, 225)

ამ ადგილის დამოწმებით ალ. ყაზბეგის ლექსიკონში სავანე განმარტებულია, როგორც ბინა (II, 551).

სხვა მაგალითი:

...ყოველ საგანეს გაწვევტილი ქვრივი მარიამ მხოლოდ თავისი ძმის გრიგოლ დიაცუნის შემწეობითა სტოვრობდა (IV, 248).

ამ ადგილის დამოწმებით ეს სიტყვა განმარტებულია, როგორც მონასტერი (IV, 505).

იგივე სიტყვა გვხვდება აგრეთვე ალ. ყაზბეგის თხზულებათა V ტომში, რომელსაც ლექსიკონი არ ახლავს:

მოძღვარმა ...ყოვლად დავრდომილი და საგანეს მოსპობილი ქალი სახლში შეიყვანა (V, 150).

არც ერთ ამ მაგალითში, ჩვენი აზრით, „სავანე“ ძირითადი მნიშვნელობით არ არის ნახმარი. ვფიქრობთ, „სავანეს“ ალ. ყაზბეგი ხმარობს იმავე მნიშვნელობით, რაც მას აქვს ქართლურ დიალექტში:

„სავანი, სავანა — ქონება, ცხოვრების სახსარი, სიმდიდრე; შეძლება. მაგ.:

სუ გაწვევტილი ხო არა აქ ადამიანსა საგანი; მეთი საგანა არა გვექნდა და, რა გვექნა, ბატარა სახლი ავაშენეთ“¹¹.

ქართლურშივე გვხვდება აგრეთვე სავანაგაწვევტილი:

სავანაგაწვევტილი აი, რომ არა აქეთ რა ოჯახში. ღარიბები რომ არიან; სავანაგაწვევტილი ხო არა ვარ, ცოტა მაინცა მაქ¹².

ალ. ყაზბეგთან გვხვდება „უ სა ვ ა ნ ო ც“.

...ის ხედავდა ყოვლად უსავანოს, უნუგეშო ქმნილებას, რომელსაც სულის მოსაბრუნებელი არა ჰქონდა და ლუკმას აწვდიდა (II, 348);

¹¹ თ. სალარიძე, ქართლური ლექსიკიდან, ივე, ტ. XVII, 1970, გვ. 315; ქართლური დიალექტის ლექსიკონი.

¹² თ. სალარიძე, დასახ. ნაშრ., გვ. 315.

...მოძღვარმა უკანასკნელად შეაფერა მეუფეს ღარიბნი, ღატაკნი და დავრდო-
მილნი ზორციტა და სულით, ქვრივნი, ობოლნი და უსაყვანონი (II, 429).

ალ. ყაზბეგის ლექსიკონში „უსაყვანო“ განმარტებულია, რო-
გორც „უბინაო, მიუსაფარი“, მრავლობითში: უსაყვანონი — 429,
12 (II, 555)¹³.

ამ შემთხვევაშიც კონტექსტს უფრო უდგება „უსაყვანო“ სიტყვის
ქართულურში დადასტურებული მნიშვნელობა: „უ ს ა ყ ვ ა ნ ო “ —
ღარიბი, უქონელი“.

იმას როგორ მისცა ქალი, უ ს ა ყ ვ ა ნ ო ს ი¹⁴.

„ჩ ა ბ ა რ ვ ა ლ ე ბ უ ლ ი“:

გაიღო ცინე და გამოვიდა თორმეტამდის შევარდენის მსგავსი, ჩ ა ბ ა რ ვ ა ლ ე -
ბ უ ლ ი და თავიღვან ფეხამდის შეიარაღებული ვაჟაკი (II, 339).

ლექსიკონში განმარტების გარეშე შეტანილია ჩ ა შ ა ლ ვ ა რ ე -
ბ უ ლ ი (II, 558) და დამოწმებულია სწორედ ზემოთ მოყვანილი
კონტექსტი. ამრიგად, შ. ძიძიგურის აზრით, აქ უნდა იყოს ჩაშალ-
ვარებული და არა „ჩაბარვალებული“.

სიტყვა „ჩაბარვალებული“ გაუგებარია. მიუხედავად ამისა, ამ
სახით იგი მრავალ გამოცემაში გვხვდება.

ხოლო ჩაშალვარებულს ალ. ყაზბეგი სხვა თხზულებაშიც
ხმარობს:

თვითონ სუიშონიც, ჩ ა შ ა ლ ვ ა რ ე ბ უ ლ ი, მთლად შეიარაღებული, რაღაც
მღელვარებაში იყო¹⁵.

ამ სიტყვის განმარტებას ვხვდებით ლ. მინაშვილის ლექსი-
კონში ზემოთ მოყვანილი მაგალითის დამოწმებით: „ჩაშალვარე-
ბული — შარვალში ჩატანებული (ახალუხი), ვისაც შარვალში აქვს
ჩატანებული“¹⁶.

¹³ ასეთივე განმარტება გვხვდება 1939 წლის სასკოლო გამოცემაშიც. ალ. ყ ა ზ -
ბ ე გ ი, „მოძღვარი“, თბ., 1939, გვ. 9.

¹⁴ ქართული დიალექტის ლექსიკონი.

¹⁵ ამ მაგალითიდან დამოწმებული სიტყვა ჩ ა შ ა ლ ვ ა რ ე ბ უ ლ ი შეტანი-
ლია 1955 წლის ორტომეულის გამოცემაში, ოღონდ განმარტების გარეშე, იხ. ტ. I,
გვ. 551.

¹⁶ ალ. ყ ა ზ ბ ე გ ი, „მღვწეა“, „ხვეისბერი გორა“, თსუ გამომცემლობა, თბ.,
1991, გვ. 350.

ლ. მინაშვილის განმარტება, რომელიც ქველ-ს ემყარება, სიტყვის წარმომავლობის თვალსაზრისით სწორია, მაგრამ ერთგვარ დაზუსტებას მოითხოვს: ჩაშალვარებული ალ. ყაზბეგის თხზულებებში საბრძოლოდ გამზადებულ კაცს აღნიშნავს.

ჩვენი აზრით, სასურველია და საჭიროა ალ. ყაზბეგის ლექსიკონში შეტანილი იყოს მწერლის თხზულებებში ნახმარი ზოგიერთი სხვა სიტყვა თუ ხატოვანი გამოთქმაც, რომელთაც ქვემოთ წარმოვადგენთ:

„ათას თოკს გამოსხლეტილი“, „ათასი თოკიდან გამომძვრალი“.

„ათას თოკს გამოსხლეტილი ქაღებიც ვალად არა რჩებოდნენ, ისინიც ეპასუხებოდნენ და ლანძღვისათვის ლანძღვითვე უხდიდნენ (IV, 198);

ამ ბიჭს ფასიას ეძახდნენ და ათასის თოკიდგან გამომძვრენილს მთელი ქალაქი იცნობდა (IV, 252).

თ. სახოკიას „ქართულ ხატოვან სიტყვა-თქმანში“ შეტანილია ათასი თოკიდან გამომძვრალი, რაც მეტად გამოცდილს, ბევრი გაჭირვების მნახველს და გადარჩენილს ნიშნავს⁷. ყაზბეგთან ეს გამოთქმა ორი ვარიანტითაა წარმოდგენილი.

„გაკვეთილი ბილიკი“ — ნიშნავს გაკვეთილ, გაკვალულ ბილიკს:

ივანე იყო მიმავალი თაობის კაცი, რომელიც ადგა ჩვეულებრივ გაკვეთილს ბილიკს. უსწავლელი, სამხედრო სამსახურის კაცი გახლდათ, ჩინი და პატოვი მოზდიოდა გულადობისათვის და ვასაოცარის ბრძოლისათვის შამილის ომში (IV, 177).

გოწლუკული — პატარა:

„მაგრამ წარმოდგინეთ სადაც ცაში ერთი გოწლუკული დაბალი ოთახი, სადაც ძლივს ვიმართებოდით (V, 183).

ამავე ძირისაგან არის ნაწარმოები სიტყვა გაწლუკვა, ხმის გაწლუკვა, რაც ხმის დაწვრილებას ნიშნავს. ყაზბეგის ლექსიკონში ეს სიტყვა განმარტების გარეშეა შეტანილი:

ყმაწვილს სრულიად არ უზღებო ფარისველად ხმის გაწლუკვა უმეზხოოდ დასუსტება და წამდაუწემ გულის შემოყრა (IV, 253).

ერქვიცენება — ერქმევა:

დიდი საჭიროა, სწორად მოგახსენოთ — პეტრე ერქვიცენება, თუ პაეღე? (IV, 348).

მწერალი ამავვე კონტექსტში ერქმევა-საც ხმარობს:

თქვენ შეიღებს პეტრე ერქმევა თუ პავლე, ვე დიდი საჭირო არ არის.
(იქვე).

(ერქვივნება →) ექვივნება — ერქმევა გვხვდება მთიულურ-
შიც¹⁸.

ი ბ უ შ კ ე ბ ა :

ცას პირი მოეხეტა, ზხეს ცქერა ველირ გაეძლო საცრდობისათვის, პაერი
გრგინადა ქვეყანა იბუშკებოდა და მთანი მაღალნი ბარის საცრდობით
ღამწვარნი იღრიებოდნენ (IV, 258).

ეს სიტყვა გვხვდება მოხუერი კილოს ლექსიკონში: ი ბ უ შ-
კ ე ბ ა — ილუშება, მ ა ი ბ უ შ კ ე ბ ა — მოილუშება, დაღვრემილ
სახეს მიიღებს, დ ა ბ უ შ კ ი ლ ი — კუშტად მყოფი, წარბშეკრული,
გაბლევრილი, სიტყვაწუნძი¹⁹.

ი წ კ ლ ი ტ ე ბ ო დ ა : წკლეტას მოხუერში შემდეგი მნიშვნე-
ლობები აქვს: 1. წყალი რომ ცოტა-ცოტას მოდის, ხან შეწყდება და
ხან ისევ წამოვა, ე. ი. იწრითება; 2. გაიქცევა. მოხუერშივე გვაქვს
აგრეთვე შ ა წ კ ლ ე ტ ა, რაც შეწყვეტას ნიშნავს²⁰. ალ. ყაზბეგ-
თან ი წ კ ლ ი ტ ე ბ ო დ ა შემდეგ კონტექსტშია:

ნიფიც კი გაფირებოდა და აღარ მოძრაობდა, გული იწკლიტებოდა და
იწურებოდა, სული მიიბრძოდა, მაგრამ საით, ეისკენ? (V, 195).

ამ შემთხვევაში „გული იწკლიტებოდა“ შეიძლება ნიშნავდეს:
გული იწრითებოდა, იწურებოდა (სისხლისაგან).

კ ა პ ი :

მოსკოვს ჩამოუღის ერთი მდინარე, რომლის კ ა პ ი ც არხით არის გატანილი²¹.
ის არხი იმდენად ღრმა არის, რომ იმაზედ ზაფხულში პატარა ნაევით დადიან სა-
სეირნოდ (IV, 281).

ეს სიტყვაც მოხუერის მიხედვით აიხსნება. კ ა პ ი — ხის
ტოტი, შტო, გადატანით — მდინარის ტოტი. რიყეზე ძლივს რომ
მოჩანს²².

¹⁸ დ. კ ა ი შ ა უ რ ი, მთიულურის დარგობლივი ლექსიკა, თბ., 1967, გვ. 205.

¹⁹ ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა შ ე, ქართული ენის მოხუერი დიალექტი, გვ. 213, 267.

²⁰ ო. ქ ა ჯ ა ი ა, მასალები მოხუერი კილოს ლექსიკონისათვის, გვ. 438, 444.

²¹ ნაბეჭდშია: გატენილი, რაც კორექტურული შეცდომაა — უნდა იყოს:
გატანილი.

²² ივ. ქ ა ვ თ ა რ ა შ ე, ქართული ენის მოხუერი დიალექტი, გვ. 252.

კუნტია:

...ამ ტერმინითგუბულ შენს ბატონთან კუნტიან, გენაცვალეთ, ელარ მთვინორეთ კი თავითგან და... (111, 275).

ეს სიტყვა (კუნტია//ყუნტია) გვხვდება მოხეურში, ქართლურში, ფშაურში.

ჰყუნტია — აგდია, არის, ბოგინობს²³. ყუნტია (იყენ. ეყუნტა) გვხვდება ქართლურშიც, ნიშნავს: ერთ ადგილას დგას, გაჩერებულია, არის (იხ. ქველ-ი); ყუნტვა ყოუნას, დგომას ნიშნავს ფშაურში²⁴.

მასკვენა:

მასკვენა მწერს... (V, 182).

ეს სიტყვა სხვა ქართულ დიალექტებშიც დასტურდება სხვადასხვა ვარიაციით. ინგილოურში: მასკან, მასკანი, მასკნი (თ) — მას უკან, მას შემდეგ²⁵, ქიზიყურში: მასკვან²⁶, ჯავახურში: მასკვან//მასკუან²⁷. ამ სიტყვათა გვერდით საინტერესოა ყაზბეგისეული „მასკვენა“ ფორმაც.

მორფეის ალერსი:

დაეყარენით ჩაის უკან და მივეცით თავი მორფეის ალერსს (V, 183).

„თავი მივეცით მორფეის ალერსს“ ნიშნავს: თავი მივეცით თვლემას, იგი უკავშირდება ძველი ბერძნული მითოლოგიის ძილის ღმერთს — მორფევსს.

სიტყვაწარმოებითი თვალსაზრისით საინტერესო ლექსიკური ერთეულია სთლური:

ხევსურეთში ვაყი ვერ მოიყვანს სთლურს, სიზინდს, საზამთროს, ნესეს, ყურჩქმს და სხვა (V, 54).

ძველი ქართული სთული დღემდე დაცულია მოხეურ კილოში: სთტელი — შემოდგომა, რთველი. სთტელის ჯერობა

²³ ივ. ჭავჭავაძე, ქართული ენის მოხეური დიალექტი, გვ. 352.

²⁴ ალ. ლლონტი, ქართულ კილო-თქმათა სიტყვის კონა.

²⁵ ნ. როსტიაშვილი, ინგილოური ლექსიკონი, თბ., 1978; რ. ღამბაშაძე, ქართული ენის ინგილოური კილოს ლექსიკონი, თბ., 1983.

²⁶ ს. მენთეშაშვილი, ქიზიყური ლექსიკონი, თბ., 1943.

²⁷ ვრ. ბერიძე, ჯავახური დიალექტის სალექსიკონო მასალა, თბ., 1981, გვ. 82.

(←რთელის ჯგერობა) — შემოდგომაზე მიცვალებულის ხსენება და წირვა ღოცვა პურმარილის გამართვით²⁸.

სთველ-ისაგანაა ნაწარმოები სთვლობა, აქედანაა სთლური (←სთველ-ური), ე. ი. „შემოდგომური“, „რთველური“ — წლის მოსაგლის მნიშვნელობით.

ამ წინადადებაში „სთლური“ ასახსნელი სიტყვაა. მას ხსნიან და აზუსტებენ ერთგვარი წევრები: სიმინდი, საზამთრო, ნესვი, ყურძენი.

სული შესტაცა:

ქალს სული შესტაცა, თვალთ დაუხნელა და პაჟრის ამოსუნთქვის ნება აღარ მისცა (II, 354);

ონისეს სულმა შესტაცა, გულმა ძგერა მოუხშირა და თითის წევრებზედ შემდგარი ვაძაბული წინ წყნარად მოიპარებოდა (II, 377).

ეს სატოვანი გამოთქმა წარმოდგენილია რუსულ-ქართულ ფრაზეოლოგიურ ლექსიკონში: „სულს შესტაცებს — სუნთქვა გაუჭირდება, გაჭირვებით ისუნთქებს, აღელვებისაგან, სიცხისაგან ან ჩქარი მოძრაობისაგან“²⁹.

ფეხის მოსავალი:

იქ, მთაში, არ მოდის ღვინო, ხილი, ფეხის მოსავალი (V, 76).

ეს სატოვანი გამოთქმა დასტურდება ქართლურსა და კახურში და ნიშნავს ნაბარში მოყვანილ ჭირნახულს, ბოსტნეულს³⁰.

ღალამდა — დლიდა:

ასლან-გირეი „ღამ-ღამობით თავდაცემით ყოველგვარად აწუხებდა, ღალამდა ისევ შიშზე გზების და უსურსათობის გამო მისუსტებულს შემობრებს (IV, 247).

„ღალამს“ დასტურდება მთიულურშიც³¹.

წუკიობა:

...ეგ ხალხი წუკიობას არის დაჩვეული და იმატომ არ იღებს ფულებს, რომ ჩვენც მაგ ცხოვრებას უნდა შეგვაჩვიოს (IV, 469).

წუკიობა მომდინარეობს წუკი სიტყვისაგან. წუკი კუთხური სიტყვაა, გვხვდება ქართლურში, ბინძურის, ცუდის, უხეიროს

²⁸ ივ. ჭავჭავაძე, ქართული ენის მზებერი დიალექტი, გვ. 323.

²⁹ რუსულ-ქართული ფრაზეოლოგიური ლექსიკონი, თბ., 1966.

³⁰ არ. შატერისოვი და გრ. იმნაიშვილი, ქართული ენის კახური დიალექტი, თბ., 1956, გვ. 183; ქართლური დიალექტის ლექსიკონი.

³¹ ლ. კაიშაძე, მთიულურის დარგობლივი ლექსიკა, გვ. 205.

აღსანიშნავად³². გვხვდება აგრეთვე კახურსა და ფშაურში ცუდის, უხეიროს მნიშვნელობით (იხ. ქველ-ი). გვხვდება „წუკია“ სიტყვაც, რაც კახურში, ქიზიყურში უჯიშო, უმსგავსო ადამიანს, წუნკალს ნიშნავს. (ქველ-ი).

ხ ბ ი რ ი :

ამათ, რასაკვირველია, მოამზადეს თივა, მაგრამ საუკეთესოდ დინახეს, ეს ხალხისათვის სახელმწიფო ფულბზედ მომზადებული თივა გაეყიდნათ მიშვეალ-მომავალ ფურგენებზედ და ხალხისთვის კი თუმცა ბარათები ერთვით სრულის თივის³³ მოღებაში, მაგრამ საქმით ხ ბ ი რ ი არ ეძლიათ (V, 21).

ხეირი მოხეური სიტყვაა და გამხმარ ჩალის ან თივის ღეროს ნიშნავს³⁴.

ხ ლ ო ვ ა ნ ი :

კიდევ ხმარობენ ხაჭაპურს, ხ ლ ო ვ ა ნ ს, ხაბიზგინებს (V, 35).

ხ ლ ო ვ ა ნ ი, იგივე მ ხ ლ ო ვ ა ნ ი დადასტურებულია მოხეურში და ნიშნავს ჭინჭრის ხაჭაპურს, მხლისგულიან ნამცხვარს. გვხვდება ქართლურშიც შემდეგი ფორმებით: ხ ლ ო ვ ა ნ ი, ხ ლ ო ვ ა ნ ა, ხ ლ ო ვ ა ნ დ ი — ნამცხვარი ჭარხლის ფოთლისა და სხვადასხვა მხლის გულით³⁵.

ჯ ი გ ა რ ი :

...დაახ, მხოლოდ მე არც ჯ ი გ ა რ ი და არც მწევანე ბაშმაყები არა მაქვს (IV, 408).

სიტყვა ჯ ი გ ა რ ს ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით რამდენიმე მნიშვნელობა აქვს, მათ შორის — „თალხი ფერის ქსოვილი“, „სამგლოვიარო შავი სამოსი“. სწორედ ამ უკანასკნელი მნიშვნელობით ჩანს ეს სიტყვა ნახმარი ალ. ყაზბეგის მიერ.

ალ. ყაზბეგის ლექსიკონში ვხვდებით უცხო სიტყვებსაც, რომელთა აღნუსხვა და თავმოყრა სასურველია მწერლის ლექსიკონის სისრულისათვის. მაგ.:

კ ნ ო ქ ს მ ნ ი — გერმ. იგივეა, რაც რევერანსი:

ქალი მოვიდეს, გამოეეთოს კ ნ ი ქ ს მ ნ ი... (IV, 417).

³² ქართლური დიალექტის ლექსიკონი.

³³ ნაბეჭდშია თ ა ვ ი ს რ, რაც კორექტურული შეცდომაა.

³⁴ იხ. ქ ე ჯ ლ, ტ. VIII.

³⁵ ივ. ქ ა ე თ ა რ ა ძ ე. ქართული ენის მოხეური დიალექტი, გვ. 288; ქართლური დიალექტის ლექსიკონი.

და სტილი განხილულ უნდა იქნეს მხატვრული ნაწარმოებების ენასთან შედარებითაც.

ილიას წერილებისათვის ერთი თვალის გადავლებითაც შეინიშნება ენობრივი მსგავსება მწერლის ლიტერატურულ ნაწარმოებებთან. მისი ეპისტოლარული შემოქმედების შედარებისას მისსავე მხატვრულ თხზულებებთან კარგად ჩანს, თუ როგორ პირნათლად ასრულებდა ილია იმ პირობას, რომელიც თავად წაუყენა მხატვრულ ქმნილებათა ავტორებს, როდესაც განაცხადა: „ხალხია ენის კანონის დამდებო“⁵.

სანამ ილია ჭავჭავაძის წერილების უშუალოდ განხილვას შეუდგებოდეთ, ისინი წინასწარვე რამდენიმე ნაწილად უნდა დაეყოთ ადრესატების მიხედვით: I ჯგუფში გაერთიანდება ოფიციალური ხასიათის წერილები (მიმართვები, დეპეშები და ა. შ.), II-ში — წერილები ნაცნობ-მეგობრებისადმი, ხოლო III-ში კი — ილიას წერილები მეუღლის — თლდა თადეოზის ასულ გურამიშვილისადმი.

1. ოფიციალური კორესპონდენცია

ილია ჭავჭავაძის ოფიციალური კორესპონდენცია რაოდენობრივად ძალზე მცირეა: დეპეშების უმრავლესობა, თუ ყველა არა, თბილქტური მიზნების გამო რუსულ ენაზეა შედგენილი. ოფიციალური წერილებიდან აღსანიშნავია:

დიმიტრი ყიფიანისა და ილია ჭავჭავაძის მიმართვა რაფიელ ერისთავისადმი;

ქართველთა შორის წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების თავმჯდომარის ამხანაგ ილია ჭავჭავაძის ბარათი რაფიელ ერისთავისადმი;

წერილები:

გაზეთ „ივერიის“ მომავალ თანამშრომელთადმი;

ეპისკოპოს ალექსანდრე ოქროპირიძისადმი;

იმერეთის ეპისკოპოს გაბრიელ ქიქოძისადმი;

პეტერბურგის ქართველი სტუდენტებისადმი;

ექვთიმე თაყაიშვილისადმი;

ლუარსაბ ბოცვაძისადმი და სხვ.

ილიას ოფიციალური წერილების ენა ძალზე შორს დგას მწერლის მხატვრული შემოქმედების ენისაგან. ეს ალბათ იმით აიხსნება,

⁵ ილია ჭავჭავაძე, რჩეული ნაწარმოებები ხუთ ტომად, ტ. III, თბ., 1986 („პასუხი“, გვ. 40).